

Qarabağ bölgəsindəki anatomik mikrotoponimlərin xarakterik xüsusiyyətləri

Ayşən İsmayilli

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: aysheaxmedova4@gmail.com

Annötasiya. Mikrotoponimlər müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı ilə yarana bilər. Onların müəyyən qismi anatomik terminlərin coğrafi obyekt adlarının tərkibində işlənməsi nəticəsində meydana çıxır. Məlum olduğu kimi, anatomiya insanın, heyvanın, bir sözlə, canlı varlıqların formasını, quruluş xüsusiyyətlərini öyrənən elmlərdən biridir. Anatomiya termini yunanca – “içindən” və tome (temnein) – “kəsmək” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, “Kəsərək ayırma”, “parçalama” deməkdir. Qarabağ bölgəsində spesifik əlamətlərinə əsasən adlandırılan xeyli coğrafi obyekt vardır. Bunların bir qismi anatomik terminlər əsasında adlandırılmışdır. Belə obyektlər arasında mikroobyektlər də vardır. Bölgədə anatomik mikrotoponimlər (insan və heyvanların bədən üzvlərinə bənzədilməsinə əsasən yaranan adlar) müəyyən qədər qeydə alınmışdır. Tədqiqat zamanı mikrotoponimlərin formalaşmasında apelyativlərdən istifadə olunduğu nəzərə çarpır. Belə apelyativlərə bud, ayaq, ağız, buyuz, baş, sümük, döş, göz, burun, dəhnə və s. sözləri aid etmək olar. Toponimikada anatomik mikrotoponimlər tam şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Ona görə də Qarabağ bölgəsində rast gəlinən (Dəhnə dərəsi, Sultanbud kurqanı, Sümüklütəpə, Ayaq Qərvənd yaşayış yeri) belə mikrotoponimlərin linqvistik aspektdən təhlil olunmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: toponim, mikrotoponim, anatomik, spesifik, nominasiya, coğrafi obyekt, metaforik

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 13.09.2022; qəbul edilib – 22.09.2022

Characteristics of anatomical microtoponyms in the Karabakh region

Ayshan Ismayilli

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: aysheaxmedova4@gmail.com

Abstract. Microtoponyms can be formed with the participation of various lexical units. Some of them appear as a result of using anatomical terms in geographical object names. As it is known, anatomy is one of the sciences that studies the form and structural features of humans, animals, in short, living beings. The term anatomy is derived from the Greek words – “from within” and tome (temnein) - “to cut”, meaning “separation by cutting”, “dismemberment”. There are many geographical objects named according to their specific features in the Karabakh region. Some of them are named based on anatomical terms. Micro-objects are among such objects. Anatomical microtoponyms (names based on the analogy of human and animal body parts) have been recorded to some extent in the region. During the research, it is noticeable that appellatives are used in the formation of microtoponyms. Such appellatives include thigh, leg, mouth, horn, head, bone, breast, eye, nose, horn and etc. words. Anatomical microtoponyms have not been fully studied in toponymy. Therefore, it is important to analyze such microtoponyms found in the Karabakh region (Dahna valley, Sultanbud mound, Sumuklutepe, Ayag Garvand settlement) from the linguistic point of view.

Keywords: toponym, microtoponym, anatomical, specific, nomination, geographical object, metaphorical

Article history: received – 13.09.2022; accepted – 22.09.2022

Giriş / Introduction

Nominasiya prosesi olduqca əhəmiyyətli hadisə olub müəyyən qanunauyğunluqların nəticəsində təzahür edir. “Nominasiya ümumi sözlər, məfhumların xüsusiləşərək toponimlərə çevrilməsi, habelə xüsusiyyətlərinin (məsələn, tayfa, nəsil, şəxs və s. adlarının) konkretləşərək ünvanlara – yer adlarına keçməsi prosesidir. Coğrafi adlar qədim zamanlardan meydana gəlmişdir. İnsan cəmiyyətinin və dilin yaranması ilə əlaqədar olaraq ətraf coğrafi mühit haqqında ilk anlayışlar meydana gəlməyə başlamışdır” [16, s.82]. Reyhan Həbibli hesab edir ki, nominasiya prosesində təbii və süni obyektlərin adlandırılmasının prinsipləri, coğrafi realiyaların əlamətləri, adlar üçün “tikinti” materialı kimi istifadə olunan ayrı-ayrı leksemlərin məhsuldarlığı, işlənmə tezliyi diqqət mərkəzində durur, adların yarıradılması üçün leksemin seçilməsi mühüm rol oynayır. Nominasiya cəmiyyətin tarixində çox zəruri və qanunauyğun hadisədir [11, s.143].

Coğrafi obyektlərin bir hissəsi insan tərəfindən müəyyən spesifik əlamətinə əsasən ad alır. Toponimikada mikrotoponimlərin əmələ gəlməsində müxtəlif sözlərdən istifadə olunur. Həmin sözlər arasında anatomik terminlər xüsusi yer tutur. Belə mikrotoponimlər ümumi isimlərdən (bədən üzvlərinin adlarını bildiren

sözlərdən) xüsusi isimlərə keçərək yaranır. Anatomik mikrotoponimlər tam şəkildə və ya tərkib hissələrindən biri insanın və ya heyvanın bədən üzvlərinin adları ilə ifadə olunur.

Qarabağ bölgəsində qeydə alınan anatomik mikrotoponimlərə bunları aid etmək olar: Əli pəncəsi, 1 saylı Sultanbud kurqanı (təpəsi), 2 saylı Sultanbud kurqanı (təpəsi), 3 saylı Sultanbud kurqanı (təpəsi), 4 saylı Sultanbud kurqanı (təpəsi), 1 saylı Sultanbud yaşayış yeri, 2 saylı Sultanbud yaşayış yeri, 3 saylı Sultanbud yaşayış yeri, 4 saylı Sultanbud yaşayış yeri, Şalvar dərə ağzı, Ayaq Qərvənd yaşayış yeri, Ayaq Qərvənd kurqanı, Buyuztəpə, Sarıdəhnə (Ağdam rayonu); Sarıbaşətəpə kurqanı, Sümüklütəpə kurqanı (Ağcabədi rayonu); Ağzı yastı kaha, Ayaqyalınlar məhəlləsi, Başkəsikətəpə, Bazarbaşı, Enli döş, Hürü qaçan dərə ağzı (Şuşa şəhəri); Ağbaşı, Gecəgözlü dərəsi, Şəmsi burnu, Ağzıbulaq, Gecəgözlü arxı, Gecəgözlü gölü, (Füzuli rayonu); Qala boynu, Dəvə gözü (Tərtər rayonu); 1 saylı Yeddigöz, 2 saylı Yeddigöz yaşayış yeri (Bərdə rayonu); Dağdöşü yalı, Ağbulaq döşü, Əppəkli döş, Plov döşü, Ərgünəş dağ belı, Kolatağ üzü, Daşbaşı yalı, Dəhnə dərəsi, Qızı dərə ayağı (Xocavənd rayonu); Dəvəboynu (Xocalı rayonu) və s.

Əsas hissə / Main Part

Qarabağ bölgəsində qeydə alınan anatomik mikrotoponimlər, yəni “insanın və digər canlıların bədən üzvlərinin adları ilə ifadə olunmuş coğrafi terminlərə və oradan da toponimikaya keçən adlar: Alagözməzrə, Qoşa Düzə (Naxçıvan rayonu), Daşüz (Şəki rayonu), Gözbaraq (Zaqatala rayonu), Suti burnu, Şah dili (Abşeron yarımadasında)” [2, s.29] toponimikada mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Anatomik mikrotoponimləri tədqiq edən Nadir Məmmədovun fikrincə, “bir sıra metaforik toponimlər coğrafi obyektlərin xarici görünüşü ilə əlaqədar insan və heyvanların bədən üzvlərinin adları ilə bağlı yaranmışdır. Bu qəbildən

olan toponimlərə coğrafi obyektlərlə insan və heyvan bədən üzvlərinin arasındakı oxşarlığı nəzərə alaraq bədən üzvlərinin adlarını vermişlər. Həmin qrupa daxil olan coğrafi adların tərkibində ağız, dəhnə, ayaq, baş, bel, burun, boğaz, boyun, barmaq, qaş, döş, qol, qarın, dirnaq və başqa bədən üzvləri adları iştirak edir” [15, s.212].

Qeyd edək ki, anatomik mikrotoponimlərə təkcə Qarabağ bölgəsində deyil, ətraf ərazilərdə də çox rast gəlinir. Məsələn, tədqiqatçı Elşad Abışov bu barədə yazır: “Belə coğrafi adlara Laçın rayonunda da təsadüf olunur. Məsələn: Ağdərə ağzı, Boğaz yaylağı, Qoldağ, Ortabu-

run, Barmaqdağ, Nazıkbarmaq dağı, Dəvə boyunu və s. Qızılboğaz adındakı Qızıl sözü “rəng” (qırmızı), boğaz sözü isə “keçid” mənasındadır. Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, bədən üzvlərinin adını əks etdirən oronimlərin demək olar ki, hamısı onların bu üzvlərə oxşaması nəticəsində meydana çıxmışdır” [1, s.51].

Kəlbəcər rayonunun onomastik vahidlərini tədqiq edən Pərviz İsmayilov da yazır: “Kəlbəcər rayonu ərazisinin onomastikasında tərkibində başqa sahələrə aid terminlər olan adlar da az deyildi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bağıracaq kənd adı anatomiya terminindən alınmışdır. Kənd öz adını Bağıracaq dərəsi oronimindən almışdır. Rayonda Bağıracaq çayı, Bağıracaq mineral bulacağı da vardır. Tərkibində “bağıracaq” sözü olan onomastik vahidlər Şurur, Qubadlı, Tovuz rayonlarında da qeydə alınır” [12, s.43]. Buradan aydın olur ki, anatomik toponimlərə respublikamızın müxtəlif ərazilərində rast gəlinir. Qarabağ bölgəsinin də toponimik layının müəyyən qismini anatomik mikrotoponimlər təşkil edir. Bu mikrotoponimlərin bir qismini nəzərdən keçirək:

Dəhnə dərəsi Xocavənd rayonunda qeydə alınan anatomik mikrotoponimlərdəndir. “Dəhnə” sözü Naxçıvan dialektində bu şəkildə işlənir: “Çaydan arxa su buraxılan yer, mənbə. – Dəhnədən ötürürük buralara suyu” [13, s.81]. Ancaq bəzi dialektlərdə “dəhnə” sözünün başqa mənalarına da rast gəlinir: Dəhnə (Cəlilabad, Təbriz, Tovuz, Zəngilan) – yüyən. – Atın dəhnəsin almeydilər, dəhnəli-zaddi qaçeydi (Cəlilabad); –Dəhnəni keçir atın ağzına (Zəngilan); – Dəhnə o geje atın ağzında qalmışdı (Təbriz)” [5, s.123].

Fars dilində “dəhnə” sözü “1. Ana xətədən ayrılan arxın, şırımın və s.-in başlanğıcıdır. 2. Dəyirman arxında suyun yığıldığı yer; bənddir” [4, s.571]. Ancaq dilçilikdə anatomik termin kimi qəbul edilir. “Tədqiqatçılar toponimiyada dəhnə sözünü fars dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş “ağız, başlanğıc” mənalı söz kimi qəbul edirlər. Dilimizdə dəhnə sözü coğrafi termin kimi “dərənənin dar hissəsindən çayın düzənliyə çıxdığı yer”, “çayın dənizə, gölə və ya digər su obyektlərinə töküldüyü yer” mənalarında da işlənir” [6, s.156]. “Dəhnə” coğrafi termininin iştirak etdiyi toponimlər respublikamız ərazisində qeydə alınmışdır: Böyük Dəhnə və Kiçik Dəhnə kəndi (Şəki rayonu), Dəhnə çayı (Quba və Şəki

rayonları), Dəhnə dağı (Dəvəçi və Şurur rayonları), Dəhnə kəndi (Dəvəçi və Quba rayonları), Dəhnəxəlil (Ağdaş rayonu), Qaradəhnə dağı (Gədəbəy rayonu), Qaradəhnə çayı (Abşeron rayonu). Dərə isə mənfii relyef formasıdır. Hesab edirik ki, mikrotoponimi “dərənənin mənbəyi” kimi izah etmək olar. Dəhnə oniminin iştirak etdiyi el-oba adlarına Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində də rast gəlinmişdir. Dəhnə – “İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında dağı adı; Dəhnəkənd – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında kənd adıdır” [8, s.236].

Sultanbud kurqanı (təpəsi) Ağdam rayonunun ən yüksək zirvələrindən biridir. “Sultanbud kurqanı Bərdə, Ağdam, Tərtər yolunun kəsişdiyi yerdə yerləşir. Çox əzəmətli görünüşünə malik olan kurqan diametri 284 m olan platforma üzərində qurulmuşdur. Platformanın hündürlüyü 14 m, kurqanın hündürlüyü isə 23 m-dir. Kurqanın platforma ilə birgə hündürlüyü 37 m-dir” [3, s.48].

Mikrotoponim ikikomponentli olub Sultan şəxs adı və bud sözlərinin birləşməsindən ibarətdir. Sultan və ya Soltan “Ərəbcə sultan sözüdür. Sultan padşah, hökmdar, hakim, dövlət başçısı, imperator, qüdrət, qüvvət mənasındadır. Osmanlı imperatorluğu dövründə dövlət başçılarınə anasına, bacılarına da sultan deyər müraciət edilirdi. Azərbaycan dilində ahəng qanununa uyğun dəyişmiş forması da sonradan müstəqil kişi adı kimi rəsmiləşmişdir” [14, s.600]. Sultan antroponimi bir sıra şəxs adları əmələ gətirir: Sultanağa, Sultanəli, Sultanxan, Sultanpaşa, Sultanşah. Respublikamızın ərazisində sultanın onimin iştirak etdiyi yer adları qeydə alınmışdır: Sultan burnu (Abşeron yarımadası), Soltanbud dağı (Beyləqan və Culfa rayonu), Soltanbud qəsəbəsi (Beyləqan rayonu), Soltandağ dağı (Bakı şəhəri), Soltanheydər dağı (Laçın rayonu), Soltankənd kəndi (Cəlilabad və İsmayıl rayonu), Soltançayın dağı (Laçın rayonu), Soltanlı kəndi (Cəbrayıl rayonu), Soltanmuradlı kəndi (İmişli rayonu), Soltannuxa kəndi (Qəbələ rayonu)” [7, s.194]. Bud sözü fars dilində pud şəklində də işlənir. Mənası “təpə” deməkdir. Hesab edirik ki, Sultanbud mikrotoponimini “sultana məxsus olan təpə” kimi izah etmək olar.

Sümüklütəpə Ağcabədi rayonu ərazisində qeydə alınan anatomik mikrotoponimlərdən biridir. Cəfərbəyli kimi də tanınır. Mikrotoponim Cəfərbəyli kəndi ərazisindədir. Burada Tunc dövrünə aid olan nümunələr aşkar olunmuşdur. Təpənin belə adlanması sümük qalıqlarının aşkar olunması ilə bağlıdır. Türkiyə ərazisində də Sümükqariş, Sümüklütəpə, Sümüklütərə kəndləri qeydə alınmışdır.

Ayaq Qərvənd yaşayış yeri Ağdam rayonu ərazisində mikrotoponimdir. “Ayaq Qərvənd yaşayış yeri eyniadlı qəsəbənin qərbində yerləşir. Diametri 95 m, hündürlüyü 10 m olan təpə dağılmaya məruz qalmamışdır” [3, s.47]. Mikrotoponim eyniadlı kənd adı əsasında yaranmışdır. “Ağdam rayonunun Qərvənd inzibati ərazi vahidində kənd Xaçın çayının sahilindədir. Toponimiyada ayaq “kənar, uzaq”, “aşağı”, “qurtaracaq” mənalarını ifadə edir. Yaşayış məntəqəsi Baş Qərvənd kəndindən aşağıda yerləşdiyinə görə, belə adlandırılmışdır. Qərvənd etnotoponimdir” [4, s.66]. Bu fikri tarixi faktlar da təsdiq edir: “Kolanı tayfasının əsasən Qarabağ və Şirvan-Muğan qollarına aid olan “vənd” sonluğu bir çox türk tayfalarına da məxsus olmuşdur. Qarabağ mahalının Kolanı tayfası içərisində Qərvənd qolu çox böyük olmuş, Qarabağın Kolanı mahalında onların yerləşdiyi əra-

zilər XIX əsrdə I, II və III Qərvənd (Gərvəvənd) adı ilə sıralanmışdır. İmarət Qərvənd (Hacı Qərvənd) və Umudlu adları ilə tanınan Kolanı kəndləri bu ərazidə yerləşmişdi (sonrakı dövrdə bu ərazidən kənarlara böyük sayda köçlər olmuşdur). Qərvənd kəndi Dizaq Cavanşir mahalında da mövcud olmuşdur. Fikrimizcə, Qarabağın Kolanı tayfasının Qərvənd (adın əsli Qaravənd, yəni “Qaralar, Qara tirəsinə məxsus olmuş, sonradan ahəng qanununa uyğun şəkildə Qərvənd formasına düşmüşdür)” [9, s.34]. Bu mülahizəni Elmira Əhmədova da təsdiq edir. Dilçimiz mürəkkəb etnonimlər haqqında yazır: “Vənd formatı əsasında formalaşanlar: əlvənd, qərvənd (gərvəvənd), xocavənd, hacıqərvənd, pənahqərvənd, xanqərvənd, tərkeşqərvənd, papravənd, buravənd və s. Fikrimizcə, etnonimlərin yaranmasında iştirak etmiş vənd komponenti də “tayfa, nəsil, tirə” mənasını ifadə edir” [10, s.115]. Vənd topoformantı bir çox yer-yurd adlarının tərkibində işlənir: Xocavənd, Sırxavənd, Papravənd, Baş Qərvənd, Orta Qərvənd, Şix Qərvənd və s. Respublikamızın ərazisində “ayaq” sözü el-oba adlarının tərkibində işlənir: Ayaqqobu (Tovuz rayonu), Ayaqyalın dağı (Cəbrayıl rayonu). Bu toponimlərin daxilində də “aşağı” mənasını bildirir.

Nəticə / Conclusion

Fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, göstərdiyimiz nümunələr, eyni zamanda zəngin semantikaya malik vahidlərdir.

Nominasiya prosesində mikrotoponimlər adlandırdığı obyektin görünüşünü əks etdirir. Məqalədə Qarabağ bölgəsində qeydə alınan anatomik (insan və heyvanların bədən üzvlərinə bənzədilməsinə əsasən yaranan) mikrotoponimlər (Dəhnə dərəsi, Sultanbud kurqanı, Sümüklütə-

pə, Ayaq Qərvənd yaşayış yeri və s.) tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Bu mikrotoponimlərin hansı səbəbdən əmələ gəlməsi öyrənilmişdir. Toponimikada insan və heyvanların bədən üzvlərinə oxşadılması əsasən yaranan mikrotoponimlər çox az araşdırılmışdır. Ona görə də belə onimləri toplamaq və sistem halına salmaq vacib addımlardan biridir.

Ədəbiyyat / References

1. Abışov E. Laçın rayonu onomastik vahidlərinin linqvistik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2006.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2020.
3. Alməmmədov X., Əliyev E., Nəcəfov Ş. Azərbaycanın qərb rayonlarında müxtəlif dövr arxeoloji abidələrin elektron qeydiyyatı və xəritələşməsi. Bakı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2017.

4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
6. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
7. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
8. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Nafta-Press, 1998.
9. Əhmədov Ş. Azərbaycan xalçaları. V cild, №15, 2015.
10. Əhmədova E. Azərbaycan etnonimləri (leksik-semantik və struktur xüsusiyyətləri). Bakı, 2007.
11. Həbibli R. Adların yaranma qanunauyğunluqları. Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №2, 2006.
12. İsmayılov P. Kəlbəcər rayonunun onomastik vahidlərinin linqvistik təhlili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 2011.
13. Quliyev Ə., Əliyeva N. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017.
14. Qurbanova F. Azərbaycan şəxs adları. İzahlı lüğət. Bakı, 2019.
15. Məmmədov N. Toponimika. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007.
16. Yusifov Y., Kərimov S. Toponimikanın əsasları. Bakı: Maarif, 1987.

Характерные черты анатомических микропонимов Карабахской области

Айшен Исмаилли

Институт языкознания имени Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: aysheaxmedova4@gmail.com

Резюме. Микропонимы могут образовываться при участии различных лексических единиц. Некоторая их часть возникает в результате использования анатомических терминов в составе названий географических объектов. Как известно, анатомия является одной из наук, изучающих форму и особенности строения человека, животного, одним словом, живых существ. Термин анатомия происходит от сочетания греческих слов – «внутри» и *tomē* (темнеин) – «резать», что означает «разделение путем разрезания», «расчленение». В Карабахском регионе имеется значительное количество географических объектов, названных, в основном, по их специфическим признакам. Некоторые из них получили свои названия на основе анатомических терминов. Среди таких объектов имеются и микрообъекты. В этом регионе зафиксировано определенное количество анатомических микропонимов (названия, образованные на основе их аналогии с частями тела человека и животных). В ходе исследования было замечено, что при образовании микропонимов были использованы апеллятивы. К таким апеллятивам можно отнести слова бедро, нога, рот, рог, голова, кость, грудь, глаз, нос, узда и т.д. В топонимике анатомические микропонимы не были в полной мере вовлечены в исследование. Поэтому анализ таких микропонимов, встречающихся в Карабахском регионе (ущелье Дахна, курган Султанбуд, Сюмюкютеле, населенный пункт Аяг Гарванд) с лингвистической точки зрения имеет важное значение.

Ключевые слова: топоним, микропоним, анатомический, специфический, номинация, географический объект, метафорический